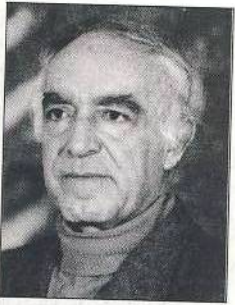

تذکره مدینه الادب

منوچهر دانش‌پژوه

کتاب عکسی نمایاننده سیر کتاب نویسی در کشور ما و در هر اقلیم است. شیوه خط در قرون مختلف با تنوعی که در طول هزار سال در کشور ما داشته در کتب خطی شاهدی آشکار و بارز برای تحولات خط فارسی است.

تذهیب کتب خطی از هنر تذهیب و ارزشی که گذشتگان ما برای جلوه ظاهری کتاب قائل بوده‌اند و حتی دو صفحه اول کتاب را که خواننده نخست با آن صفحات مواجه می‌شود بیشتر می‌آراسته‌اند، اوج هنر تذهیب را در کتب نمایانگر است.

نقاشی کتاب، حد و میزان و فواصل سطور کتاب و به اصطلاح امروز صفحه بندی، حاشیه نویسی، استفاده یا عدم استفاده از سفیدی اطراف صفحات، شماره گذاری یا ارتباط صفحات بوسیله ذکر کلمه اول صفحه بعد، نقشه‌ها، رسم‌ها، تصاویر، همه این نکات برای اهل مطالعه، سودمند و حاوی اطلاعاتی از شیوه‌های کار اهل قلم در روزگار آن گذشته است و نه فقط برای کسانی که با کتب خطی قدیم آشنایی دارند بلکه برای همه اهل کتاب و جوانان نیز موجب افزایش اطلاع و آگاهی در تاریخ کتاب و کتاب‌نویسی است.

کتاب عکسی، هم کار محققان و پژوهندگان را که بهر حال دسترسی آنان به نسخ خطی یا دشواریهای روبروست آسان می‌سازد و هم، وقتی اینگونه نسخ، زیاد چاپ و منتشر شود و از همه دوره‌ها و سده‌ها کتب خطی به آسانی در اختیار عموم قرار گیرد، آشنایی با تطورات و تحولات کتاب نویسی در کشور ما - که سابقه‌ی بس دیرین دارد - برای جوانان هم میسر می‌شود.

احاطه به کتاب و کتاب‌شناسی، یکی از مهمترین ارکان پژوهش، علی‌الخصوص در رشته‌های علوم انسانی است.

در بعضی رشته‌ها قسمت عمده مطالعه و تحقیق در کارگاه و آزمایشگاه صورت می‌گیرد اما در رشته‌هایی چون ادبیات فارسی تنها مرجع و مأخذ مطالعه، کتاب است و بنابراین ضرورت دارد، هر

کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، اخیراً به چاپ کتب خطی ارزشمند موجود در کتابخانه مذکور به صورت عکسی اقدام کرده است.

چاپ کتب به صورت عکسی از سالها پیش معمول شد و یکی از مؤسساتی که به این شیوه به چاپ و ارائه کتبی پرداخت، بنیاد فرهنگ ایران بود که کتابهایی نظیر: تفسیر سوره‌آبادی، تفسیر قرآن پاک، ترجمه صور الکوکب و کتب دیگر را با عکسبرداری از نسخه‌های اصلی خطی آنها به دستداران متون کهن ارائه داد.

بنیاد دائرة المعارف اسلامی نیز با چاپ عکسی شاهنامه کهن کتابخانه ملی فلورانس و سپس کتب دیگر چون لب حساب و بستان الاطباء و روضة الالباء و چند اثر دیگر این شیوه مستحسن را پی گرفت. البته دیگر مؤسسات علمی و انتشاراتی چون دانشگاه تهران و انجمن آثار ملی سابق (انجمن آثار و مفاخر فرهنگی فعلی) نیز گهگاه و به تفاریق متون کهن را به صورت عکسی به طبع رسانده‌اند. کتبی که با این شیوه عکسی چاپ می‌شود، طبعاً مورد پسند همه کتابخوانان نیست. زیرا اولاً تعداد کسانی که به خواندن متون کهن راغبند، نسبت به دستداران کتب روز کمتر است و ثانیاً اکثر علاقه‌مندان به مطالعه و حتی طالبان متون کهن نیز مایلند به آسانی به مطالعه بپردازند و طبعاً مطالعه کتب خطی برای کسانی که به حروف چاپی عادت کرده‌اند دشوار است و مضافاً آنکه کتب دستنویس و خطی را اشکالاتی در نحوه تحریر و نقطه گذاری و ناخوانا بودن و امثال آن نیز متضمن است.

بدین لحاظ، دشواری مطالعه کتب عکسی موجب نقصان طالبان و خریداران اینگونه کتابها می‌شود که مسئله کمی رونق بازار فروش آن نیز مشکلی دیگر در طبع نسخ عکسی می‌افزاید.

اما باید توجه داشت که مزیت‌های کتب عکسی ایجاب می‌کند که چاپ آنها و ضرورت چاپ آنها دچار وقفه نشود.

جوان اهل تحقیق با آثار کهن رشته مورد نظر خود آشنا شود و این آشنایی از ارکان دانسته‌ها و معلومات اوست و به عبارت دیگر باید کتاب‌شناس باشد و طبیعی است که کتاب‌شناسی، تنها شناختن محتوا و مطلب کتاب نیست بلکه نحوهٔ تحریر و انشا و حتی رسم الخط و کتابت و جلد و تذهیب و صحافی و همهٔ لوازم ایجاد کتاب، عنصرهایی است که در شناختن کتاب باید شناخته شود.

دسترسی به کتب خطی برای اهل کتاب و محققان دشوار است تا چه رسد به جوانان که سابقه و تجربه کمتر و در نتیجه رغبت کمتری به کتب خطی دارند. در واقع باید کتاب خطی را به طرف کتابخوان برد چون دشواریهای کتب کهن و عدم دسترسی بدانها فاصله‌یی عمیق میان جوانان دوستدار تحقیق و کتب کهن ایجاد کرده است.

این اشارهٔ مختصر شاید برای ایجاد تسهیلات در آشنایی با کتب خطی که مهمترین شیوهٔ رونق آن همان چاپ عکسی کتابها است کافی باشد. اینجا به نکته‌ای باید اشاره کرد که در انتخاب کتابهای خطی برای چاپ عکسی باید دقت کرد. صرف قدمت کتاب و کمیاب بودن یا نسخهٔ منحصر بودن عامل اصلی و عمده در انتخاب کتاب نباید باشد. بعضی کتب کهن که قرن‌ها از زمان تحریر آنها می‌گذرد اگر از محتوایی و خطی جاذب بهره‌مند نیست نباید در اولویت چاپ عکسی قرار گیرد. در کتب چاپی عکسی هم ارزش کتاب و

استفاده از خط و تحریر آن باید مورد نظر باشد. مثلاً کتاب مثنوی مولوی قونیه که چند سال پیش از طرف مرکز نشر دانشگاهی انتشار یافت، مورد استقبال اهل ادب قرار گرفت. چون هم اقدم نسخ و اصح نسخ مثنوی بود و هم از جهت خواندن برای خواننده، دشواری نداشت.

اما بعضی کتابها که هم از جهت موضوع و هم شیوهٔ کتابت و تحریر، طالبان انگشت شماری دارد، نباید در اولویت چاپ قرار داده شود.

کتاب تذکرهٔ مدینهٔ الأدب که موضوع این مقال است کتابی است که هم از حیث محتوی قابل استفادهٔ طالبان تاریخ ادب معاصر است و هم خط خوش و تحریر چشمگیر آن، خواننده را روی گردان

نمی‌کند.

این تذکره را شاعر مشهور متأخر محمد علی مصاحبی نائینی متخلص به عبرت، جمع‌آوری و با خط خوش خود تحریر داده است که تذکره‌یی سودمند و پر بار و ممتع از شاعران همعصر اوست.

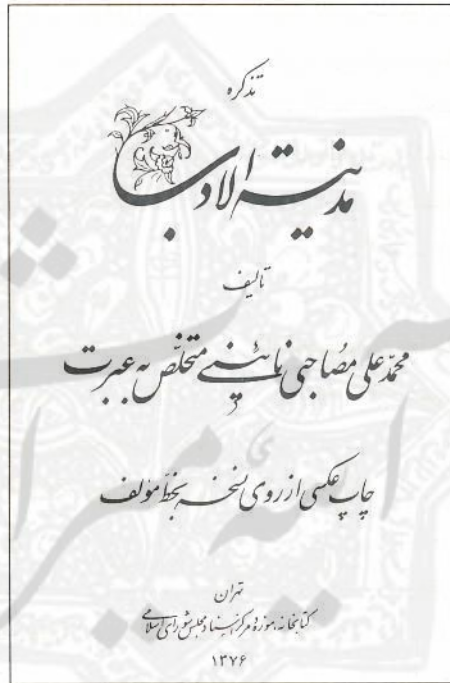
تذکره نویسی و بالاخص تذکرهٔ شاعران، در ایران سابقه‌یی بس دیرین دارد. توسعهٔ کیفی و کمی شعر در ایران، از روزگاران قدیم، موجب پیدایی «تذکره» شده است. اکثر علاقه‌مندان به شعر فارسی، با توجه به وسعت دامنهٔ شعر و شاعری، دفتر شعری برای حفظ اشعار و گفتار خوب ترتیب می‌دادند و هر وقت سخنی شیوا و زیبا می‌شنیدند در آن دفتر، ثبت و ضبط می‌کردند. اینگونه دفترها که نام «کشکول» و «جنگ» گرفت، گلچینی از گفته‌ها و سروده‌های فاخر و فصیح بود.

تذکره‌ها در واقع نوع کمال یافته و منظم و مدون آن جنگها است. بدین معنا که شعر دوستانی در صدد تنظیم نمونه‌های اشعار شاعران با ذکر شرح احوال آنان و با رعایت نظم تاریخی یا الفبایی یا اقلیمی بر آمدند و نمونه‌های برتر شعر شاعران را با مختصری از حالات زندگی آنان تدوین کردند.

قدیم‌ترین تذکرهٔ شاعران که بر جای مانده، تذکرهٔ لباب الالباب عوفی محقق مشهور قرن هفتم هجری است و پس از او تذکره‌های متعدد دیگری مانند تذکرهٔ الشعراء دولت‌شاه سمرقندی، تذکرهٔ نصرآبادی، تذکرهٔ هفت اقلیم، آتشکدهٔ

آذر و مجمع الفصحاء و بسیاری تذکره‌های دیگر نگاشته شده است که البته نوع تذکره‌ها با توجه به اینکه مؤلف جمع‌آوری نام و اشعار همهٔ شاعران مشهور فارسی زبان تا زمان خود را منظور نظر داشته یا به شاعران یک دوره یا یک شهر و دیار خاص محدود کرده باشد، متفاوت است.

معمولاً ملاک و مأخذ تذکره نویسان، مندرجات کتب پیشینیان و نیز مسموعات آنها و با احياناً شایعاتی است که در مورد زندگی و حوادث و سوانح زندگی نام‌آوران بر زبانها یا قلمها، جاری شده است که طبعاً احتمال خطا در گفته‌ها و اقوال هست، چنانکه در بعضی تذکره‌ها نظیر آتشکدهٔ آذر به سهوهای، محققان اشاره کرده‌اند. اما احتمال خطا و سهو در تذکره‌هایی که نویسندهٔ آن، با شاعران

خواننده را به نوشته خود جذب می کند. عنوانها را درشت تر می نویسد و خط حواشی و پاورقیها به شیوه کتب چاپی امروز، از خط متن نازکتر و ریزتر است و از یکنواختی خطوط - که معمولاً در کتب خطی امری عادی است - پرهیز می کند. فواصل بین مصارح اشعار و قطعات شعر، مراعات شده است.

ب. نمونه هایی از خط بعضی از شاعرانی که ذکر آنها در تذکره آمده در کتاب منعکس است.

ج. چهره و تصویر شاعران، به صورت نقاشی یا عکاسی، مزیتی دیگر در این مجموعه است.

د. تعدد شاعران و دانشمندانی که در این کتاب از آنان یاد شده، جامعیتی به کتاب بخشیده است و این نکته از آن جهت حائز اهمیت است که این تذکره بر خلاف بعضی تذکره هایی که شاعران چند قرن را در برمی گیرد، از نظر طول زمان محدود است و با این حال تعداد شاعران متعدد و گسترده است.

در جلد اول کتاب ۷۴ شاعر با نمونه شعرشان در متن معرفی شده اند و در حاشیه از ۱۳۳ دانشمند و ۴۹۸ شاعر یاد شده و در جلد دوم ۳۳ شاعر در متن و ۵۲۹ دانشمند در حاشیه مذکورند.

ه. موضوعاتی جز تاریخ زندگی شعرا در این تذکره آمده است که مجموعه ای از اطلاعات جغرافیایی و ادبی است که از آن جمله است: تاریخچه بعضی شهرها یا ابنیه، مساجد، باغها، مدارس، بقاع و مزارات...

اطلاعاتی در مورد شاعران بعضی شهرها همچون: شیراز، نیشابور، کرمان، همدان، یزد و نظایر آنها.

ذکر مسائل و وقایع تاریخی مانند: ماجرای محاکمه میرزا رضای کرمانی قاتل ناصرالدین شاه، عهدنامه ها (نظیر عهد نامه ترکمان چای) و دیگر موضوعات تاریخی، نسب نامه بعضی از سلسله های حکومتی یا فرق صوفیه و...

و. عبرت نائینی در حواشی تذکره، بسیاری مشکلات لغوی یا عبارتی اشعار را توضیح داده است و یا ماجراها و حکایات و وقایعی را که موجب سرودن بعضی اشعار شده در حاشیه به طور مبسوط،

و ادیبان، همعصر و همزمان بوده است و یا آنان را از نزدیک می شناخته، طبعاً کمتر است و تذکره مدینه الادب از اینگونه تذکره هاست که چون به دوران زندگی مؤلف محدود است، صحت مطالب با توجه به اشراف مؤلف که خود نیز از شاعران این دوران است به اطمینان مقرون است.

نویسنده تذکره با بسیاری از شاعرانی که نام و آثارشان در این تذکره آمده آشنا بوده است و حتی شرح احوال آنان را از خود آنان - کسب کرده است، طوری که بعضی تراجم احوال به قلم خود شاعر و به تقاضای عبرت نائینی تحریر یافته است.

نکته دیگری که درباره این تذکره باید گفته شود آنکه مؤلف در این مجموعه تنها به ذکر شرح حال و نمونه اشعار شاعران - که در همه تذکره ها مرسوم بوده است - اکتفا نکرده، بلکه مطالب دیگری در حواشی کتاب افزوده است که در مقدمه مدیر کتابخانه مجلس به پاره ای از آنها اشاره کرده اند. این حواشی با آنکه گاه به نظر می رسد خارج از موضوع تذکره نویسی باشد اما به هر حال مطالبی است که می تواند برای شناختن دورانی که شاعران این تذکره در آن می زیسته اند مفید باشد چنانکه در کتبی که محققان مشهور مانند دکتر غنی، بدیع الزمان فروزانفر، سعید نفیسی و... در شرح احوال شاعران بزرگ: حافظ، مولوی، رودکی... نگاشته اند به بررسی اوضاع و احوال زمان زندگی شاعر پرداخته اند که زمینه شناخت شاعر را فراهم ساخته اند.

اینک به نکات و مزیت های متن و حواشی تذکره عبرت نائینی اشاره می کنیم:

الف. نخستین نکته، حسن سلیقه و ذوق مؤلف در تحریر متن و حاشیه است. با آنکه کتاب با دستخط مؤلف فراهم آمده و معمولاً برای کتابخوانان امروزی که چشم آنان به حروف سربی و ماشینی عادت کرده است خواندن کتاب خطی زیاد مطلوب و چشم آشنا نیست، اما عبرت نائینی، با خط خوش خود و رعایت فواصل در میان کتاب و با قلم دو رنگ (عنوانها را با رنگ قرمز نوشته است) چشم

یاد کرده است، بطوری که تذکره او گاه از صورت یک تذکره الشعراء به تاریخ اواخر دوران قاجار و عصر مشروطه مبدل شده است و اطلاعات وسیعی را از زمانی که خود در آن می زیسته برای بهره مندی بیشتر خواننده نقل کرده است و شأن نزول اشعار و یا به قولی تلمیحات اشعار معاصر خود را نقل کرده است.

ز. بعضی از شاعرانی که در این کتاب معرفی شده اند، نامشان در کتب دیگر تذکره معاصران نیامده است و یا دیوان یا مجموعه اشعار آنان به طبع نرسیده است که شهرتی در جامعه ادبی کسب کرده باشند و ذکر نام و یاد و شعر آنان در این تذکره، مانع از فراموشی نام آنان است.

ح. با آنکه تذکره مدینه الادب مربوط به شاعران عصر حاضر است اما مطالب، حکایات و ذکری که از دانشمندان سده های پیش در پاورقی آمده و اسامی بسیاری از فقها و حکما و محدثان و عرفا و صوفیه که با اقوال و افکار و قصص آنان در حواشی، مذکور گشته، کتاب را به صورت دائرة المعارف مختصری در باب اهل ادب و فضیلت در آورده است که از این حیث، محدود به عصر حاضر نیست و نمایاننده ارتباط افکار شاعران سنت گرای معاصر با افکار عالمان و شاعران ادوار پیشین است.

ط. در این تذکره، مؤلف کوشیده است وقایع اجتماعی و سیاسی عصر خود را با آوردن اشعاری که شاعران درباره وقایع سیاسی این دوران سروده اند جلوه گر کند و علاوه بر جنبه ادبی و شاعرانه، کتاب او آینه یی است از اوضاع روزگار و زمانه شاعران این عصر.

ی. و بالاخره از مطالبی که در این تذکره دیده می شود مناظرات میان بعضی شعرا است که حکایت از محبت یا خصومت آنان دارد و کیفیت مناسبات ما بین آنان را برای خواننده روشن می سازد. حاصل آنکه، این تذکره که تا به حال ناشناخته مانده بود از بهترین تذکره هایی است که درباره شاعران معاصر گرد آمده است و حاوی مطالبی است مستند که می تواند منبع معتبری برای شناخت سخنوران سده حاضر باشد.

حواشی مبسوط کتاب نیز همانطور که اشاره شد مجموعه یی از اطلاعات ادبی و تاریخی و جغرافیایی است.

قطع کتاب، مطابق اکثر کتب متقدمان و متأخران، رحلی است و چاپ عکسی موجب شده است که به این قطع که برای کتاب خوانان امروز زیاد مطلوب نیست طبع شود، اما نفاست چاپ و تجلید، مرغوبیت محتوا را با ظاهر کتاب قرین و هماهنگ ساخته است اگر چه موجب گرانی قیمت کتاب (پانزده هزار تومان) شده است.

با آنکه چاپ کتاب به صورت عکسی از مشکلات مطالعه، بالاخص برای جوانان دور نیست و گرانی قیمت نیز مشکل تهیه کتاب را دشوار می سازد، اما چاپ نسخه های عکسی و توزیع آن در کتابخانه های ملی و عمومی، ایجاد تسهیلاتی برای اهل تحقیق و پژوهش است و باید برای مسوولان کتابخانه مجلس شورای اسلامی و دیگر مؤسساتی که بدین کار پسندیده اهتمام کرده اند و می کنند، آرزوی توفیق روز افزون نمود.

کتابخانه
متون

کتاب گرانسنگ الاعلام خیرالدین زرکلی شامل شرح حال اعلامی است که پیش از سال ۱۳۹۶ هـ.ق می زیسته اند. از این رو نگارنده برای تکمیل کتاب یاد شده، شرح حال و آثار تمامی اعلام سالهای ۱۳۹۷-۱۴۱۵ هـ.ق را ذکر کرده است.

او نخست قصد داشته تا به شرح حال اعلام مسلمان - که در رشد فکری و تربیتی آثاری از خود بر جای گذاشته اند- بپردازد؛ اما بعد منصرف می شود و به کار خود توسعه می دهد؛ و با تلاشی مضاعف به گردآوری اطلاعات پیرامون اعلام و مؤلفان می پردازد و سرانجام شرح حال دو گروه اعلام و مؤلفان را به طور مجزاً و مبسوط در دو کتاب: تنمة الاعلام و تکملة معجم المؤلفین ارائه می کند.

تنمة الاعلام للزرکلی

وقایع است
۱۳۹۷ - ۱۴۱۵ هـ.ق

مؤلف: خیرالدین زرکلی

آثار مستند است

۱- اعلام و آثار اعلام مسلمانان (۱۳۹۷-۱۴۱۵ هـ.ق)

جلد اول -

۱ - ۲

طابع دار ابن حزم

تنمة الاعلام للزرکلی (۲ مجلد)
نگاشته محمد خیر رمضان یوسف
بیروت: دار ابن حزم، الطبعة الأولى،
۱۴۱۸ هـ - ۱۹۹۸ م.